

ניצולי השואה בישראל – סיכומים ראשונים

חנה יבלונקה

בתקופה שמשלהי מלחמת העולם שנייה ועד למחצית שנות השישים הגיעו לארץ ישראל למעלה מחצי מיליון עולים מאירופה רובם ככולם ניצולי שואה. למספר זה יש להוסיף כמה עשרות אלפי ניצולים שהגיעו גם בשני גלי העלייה מברית-המועצות בראשית שנות השבעים ובשלהי שנות השמונים וראשית שנות התשעים. גלי הגירה אלה טרם נחקרו.

כניצולים יחשבו: כלל יהודי אירופה, שסבלו ממוראות הנאצים, הן במישרין (גטו, מחנות, הסתתרות) והן בעקיפין (אבדן כל המשפחה, בריחה וגירוש מארצות הכיבוש הנאצי).

בשורות הבאות אבקש לגולל את סיפור היקלטותם של הניצולים בחברה הישראלית בשני העשורים הראשונים לקיומה של המדינה, ולהתחקות אחר התהליך יוצא הדופן שהפך אותם מקבוצה של מהגרים, שאינה שייכת לדור המייסדים, ואשר בלשון המעטה היתה בלתי מובנת לישראלים הוותיקים יותר, לציבור שהוא מעמודי התווך הערכיים של החברה הישראלית ואחד ממורדי הקונצנזוס שעדיין נותרו בה.

לצורך הבהרתו של תהליך היקלטותם של הניצולים ניתן לחלק את התקופה לתקופות משנה, לא שוות באורכן. כל אחת מהתקופות הוגדרה על פי שלוש אמות מידה: האחת – כמות המידע הגלוי והידוע על שהתרחש בשואה ואופי הידיעה. האחרת – היחס לשואה כנושא ערכי. זאת במיוחד משני היבטים: הלאומי והאישי. לאומי קרי: ישראל והגולה. אישי: משמעותו הזכות לשפוט את יהודי אירופה בזמן השואה על ידי מי שלא התנסה באימי השואה. לבסוף, הנגזרת החשובה משתי אלה – היחס לניצולים.

חשוב לציין בהקשר זה כי בסיפור הקליטה אין מדובר במפגש בין "וותיקים" לעולים חדשים. למעלה משני שלישים מתושבי הארץ היו בעצמם עולים חדשים, במידה כזו או אחרת. מדובר במפגש שבין אוכלוסיות שחלקו ביניהן קרבת תרבות ובאו מאותן ארצות מוצא, אך שחווית השואה בקעה ביניהן פער שהיה קשה ואולי בלתי אפשרי לגשר עליו.

בין השנים 1945-1967 ניתן לציין חמש תקופות משנה:

1945-1947: שנות העלייה הראשונות

1948-1951: העלייה הגדולה ומלחמת העצמאות

1952-1959: שנות הביצור – שנות הריבונות ה"מבשמת"

1960-1952: משפט אייכמן

מאי 1967: ההבנה

1945-1947

ימי טרום מדינה. העלייה מורכבת ממי שעלה על פי הרשיונות הספורים שנתנו שלטונות המנדט הבריטי, וממי שהגיע בדרכי ההעפלה. קשיי הגירה גרמו לכך שרוב מרשים מבין העולים היו גברים וצעירים ללא התחייבויות משפחתיות. כמו כן עלתה בשנים אלה נציגות רחבה של מנהיגי ופעילי הלחימה בגטאות. מנקודת הראיה של החברה הקולטת היה גל הגירה זה אידאלי. כ- 66 אחוזים מתוכו היו בגילאי 17-44. יתר על כן, מרבית הבאים היו מוגדרים מבחינה אדיאלוגית, קרי, מזוהים עם תנועת הפועלים וההתיישבות העובדת.

בין הבאים בתקופה זו, רוז'קה קורצ'אק (1944) ואבא קובנר (1945), שניהם חברי המחתרת בגטו וילנה. צביה לובטקין (1946) ויצחק צוקרמן (1947), שניהם חברי הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה. היו גם נוספים אך הם לא זכו לאותה מידה של חשיפה ציבורית.

אנשים אלה הותירו חותם עמוק בתודעה הציבורית. דוגמה אופיינית להמחשת עניין זה היה סיפורה של רוז'קה קורצ'אק הניצולה הראשונה שהגיעה ארצה ואשר חזתה בחורבן הקהילה המפוארת של וילנה. סמוך מאוד לבואה, היא הוזמנה לדבר בפני הפורומים המרכזיים של היישוב, וראשי היישוב עלו אליה לרגל למחנה המעצר בעתלית בו שהתה בימיה הראשונים בארץ. תוך שנה מיום בואה פורסם ספרה *להבות באפר*. מטבע הדברים סיפורה שלה ושל חבריה שיקף את תפיסות עולמם של לוחמי הגטאות. הם ביטאו אמונה מוחלטת בצדקת דרכם, זאת מול דרכו של היודנרט שאחריו הלכו ההמונים. במצב שבו היישוב בארץ היה בעל ידע חלקי בלבד על השואה נוצרו סטריאוטיפים ואבחנות ערכיות שטחיות בקלות רבה. כך לשם דוגמה נוצרה, כאמור במידה מכרעת על ידי העולים הניצולים, התפיסה שהבחינה בין גבורת הלוחמים לבין הקלון שהיה כרוך בהליכה למוות כ"צאן לטבח". חשוב להדגיש כי הבחנה זו עוד הועמקה בשל נסיבות הזמן: המאבק על העצמאות שהעלה על נס ערכים של לחימה עם נשק ביד. יתר כל כן, הדיווחים שהגיעו לארץ מהשליחים למחנות העקורים באירופה אודות דמותם האנושית של הניצולים, ועל כך שכה רבים מביניהם עוסקים ב"שוק שחור" ונתמכים בידי הג'וינט והאונרר"א, עוד הוסיפו לפיחות שחל בדימוי הקולקטיבי של חברת הניצולים.

לכל אלה יש להוסיף את העובדה, פשטנית ולא מדויקת ככל שתהיה, שיהודי ארץ ישראל ניצלו מה"פתרון הסופי". היה בכך כדי להוכיח לכאורה את צדקת התיזה הציונית הבסיסית ביותר, של פיה אין מקום ליהודים באירופה.

תיגה של התנהגות ההמונים בשואה, שלילה קשה של הקיום היהודי בגולה, סטריאוטיפ שלישי של חברת הניצולים, הם מרכיבי הלך הרוח הציבורי שחיכה לגל הגדול של הניצולים בבואו ארצה עם פתיחת שערי המדינה לעלייה חופשית.

1948-1951

מאות אלפי הניצולים שזרמו למדינת ישראל עם הקמתה היו הגירה מצולקת. אין בהגדרה זו משום מליצה. הטרואמה של השואה הותירה חותם בל יימחה על נפשם של העולים ועל דיוקנם הדמוגרפי. במיוחד אמור הדבר בהרכב הגילאים. בעלייה זו היה אחוז קטן מאוד של ילדים בגילאי 5-14 ומעט מאוד קשישים, שתי האוכלוסיות שנפגעו יותר מכל. בין העולים רב יותר היה מספר הגברים. מבחינה השכלתית, לא היתה כמעט אנאלפבתות בין העולים ולמרות השנים הקשות שעברו עליהם באירופה היתה השכלתם זהה בכל הרמות לבני הארץ שהגיעו אליה לפני מלחמת העולם השנייה. מבחינה מקצועית בלטו העולים מאירופה בריכוזם במקצועות המלאכה והתעשייה, המנהל והפקידות המקצועית, המקצועות החופשיים. ניתן לומר במידה מסוימת של אירוניה, כי בנתוניהם היוו הניצולים גל הגירה שכל קולט מתאוה לשכמותו.

הגל הגדול של הניצולים הגיע ארצה בשנים 1948-1949, תוך כדי מלחמת העצמאות, הקשה במלחמות שידעה מדינת ישראל מעודה. מבחינה ערכית היה זה שיאו של תהליך שהעמיד זה מול זה את התנהגות היהודים בשואה מול הישראלים במאבקם נגד הערבים. ביומנו כתב אז יוסף ויץ מראשי הקק"ל, בהגיבו על נפילת בנו של חברו יוסף שפרינצק: "כאילו רעם הממני, דוד שפרינצק! אני מהרהר על כל החברים ההולכים, הה, ההולכים לבלי שוב, וכשעצבי גובר עד כדי מחנק עולות מאליהן תמונות אחרות של אותם ששת המיליונים שעברו באש וביסורים וניספו בחרפת מוות. ואילו קרבנותינו קרבות גבורה הם, חבלי לידה של עם וארץ." [הדגשות של ח"י]

במציאות נראו הדברים לגמרי אחרת.

סוגיית גיוסם של ניצולי השואה למלחמת העצמאות היא נושא טעון ורגיש מאין כמוהו. מדובר היה במקרים רבים בניצולים שהיו שרידים אחרונים למשפחותיהם, שהגיעו ארצה ונפלו

במלחמה. הסיפורים קורעי לב, אך יש לבחנם מן הפרספקטיבה ההיסטורית. לסיפור התגייסותם של הניצולים היו היבטים חשובים ביותר מנקודת הראות של האינטראקציה עם החברה הישראלית.

הנתונים המספריים מדהימים – **כמחצית** (!) מהכוח הלוחם של ישראל במלחמת העצמאות היו ניצולי השואה. הם הורכבו ממגויסי הגח"ל (גיוס חוץ לארץ שהחל, במידה רבה באופן ספונטני, בדצמבר 1947 במחנות העקורים) ומהעולים שעלו בין 1945-1947. בהתאם לכך יש לציין את העובדה שזהו גם שיעורם בקרב הנופלים. מפגשם של רבים מן המגויסים הללו עם חבריהם לצבא היה מפגש לא קל; יתר על כן, היתה בעיית השפה ובעיית חוסר הבית בעורף. אלא שללחימה היו היבטים נוספים וחשובים. הלחימה המשותפת על המדינה הקנתה לרבים מהעולים תחושה מיידית של בעלות על הארץ ושל שייכות שללא ספק זרזה את תהליך קליטתם ובמידת מה גם עמעמה את טראומת ההגירה. היבט חשוב נוסף היה להתגייסות זו, והוא קשור בטראומת השואה. הלחימה שיככה אצל חלק מהניצולים את תחושות הנקמה שתססו בתוכם והעניקה איזושהי משמעות לאסון שעבר עליהם. רבים מהם כינו תהליך זה כ'נקמת התקומה'. תחושות אלה היו בוודאי בין הגורמים לכך שעד מהרה התברר לבני הארץ כי המגויסים הניצולים אינם נופלים מהם לא כלוחמים ולא במוטיבציה ללחימה. מצב זה עמד בסתירה לחשש שליווה את הגיוס מראשיתו ולפיו גיוסם של עולים רבים מדי יפגע באיכותו של כוח המגן הישראלי ויחלישו.

הניצולים חדרו בתקופה זו לאתוסים ישראלים נוספים. הבולט בהם הוא סיפור ההתיישבות בכפרים הערביים הנטושים. עשרות מושבי עובדים הוקמו על ידי קבוצות של ניצולים על חורבותיהם של אותם כפרים ערביים. בית אלעזרי (עקיר), קדרון (קטרה), משמר איילון (קאוקב), כרם מהר"ל (איגזים), ניר גלים (ערב סוכריר) וזוהי רק רשימה חלקית. הדיווחים על ישובים אלה הם כשיר הלל מתמשך. "הרוצים אתם לדעת חלוציות מהי? צאו לאלג'יה ותאספוה מלא חופניים" כתב איש תנועת המושבים על ג'יאה. ואילו על עקיר נכתב: "מה נאמר ומה נדבר – עולה על כל המשוער. ההתפתחות החברתית עולה בהרבה על רבים מישובינו הוותיקים...". היה זה מסיפורי ההצלחה הגדולים. הוא אמור היה להפריך את הדימוי השני של העולים הניצולים שקבע כי אין הם מסוגלים לעמוד במשימה הלאומית של ההתיישבות.

בהיבט היסטורי לא שינו עובדות אלה את האינטראקציה שבין העולים לבני הארץ הוותיקים יותר. ישראל של שלהי שנות הארבעים ושנות החמישים היתה חברה קולקטיביסטית, מגויסת, עמוסת בעיות קיומיות, שלא יכלה ואולי אף לא רצתה להתייחס למצוקותיו של

הפרט קשות ככל שיהיו. יתר על כן, תפיסת השואה לוותה עדיין ואולי בידע חלקי בלבד והאירוע כולו נתפס, ברמת המקרו, כקטסטרופה לאומית. לתיאור זה נהוג לייחס את מה שמכונה 'השתיקה הגדולה' או 'קשר השתיקה' שהכוונה היא לעובדה שניצולי השואה בבואם ארצה חדלו מלספר את קורותיהם בזמן השואה, תוך שהם שומרים או מדחיקים את סיפורם עמוק בלבם. זו ראייה פשטנית מאוד של האינטראקציה. ניצולי השואה דיברו בשנים אלה. אם כי לא תמיד בגוף ראשון יחיד, כפי שיובהר בתיאורה של התקופה השלישית.

1952-1959

אחת הסיבות הבולטות למה שלכאורה נראה כשתיקה של הניצולים היא העובדה שרוב רובם של העולים הניצולים ניפנו עם סיומה של מלחמת העצמאות, ביזמה העצמית שכה אפיינה אותם עוד מהימים הראשונים שלאחר מלחמת העולם השנייה, לשקוד על טיפוח 'ישראליותם' ובעיקר לבניית משפחותיהם החדשות תוך השקעה רבה בעתיד הצאצאים. נראה כי לעיסוק חוזר בעבר נדרשו אנרגיות שלא זה היה הזמן הנכון והכיוון הנכון להשקיען. עם זאת לא מדובר בהסתגרות שבדלת אמות הבית הפרטי.

מהגדרת הניצולים כפי שניתנה בפיתחו של מאמר זה עולה כי הניצולים לא היוו קבוצה אחת הומוגנית. לא מבחינת ארצות המוצא ובמיוחד לא מבחינת ניסיונם בזמן השואה. היו בין הניצולים מי שעברו מחנות, גטאות, הסתתרות, בריחה, פרטיזניקה. בבואם ארצה התארגנו רבים מהניצולים על פי קווי חיתוך אלה. הארגונים אותם הקימו שימשו אותם הן בדיאלוג עם החברה הישראלית והן בתהליך חדירתם לתוך החברה הזו. חשוב להדגיש נקודה זו: הניצולים מעולם לא נקלטו בחברה הישראלית – הם חדרו לתוכה.

בחינת האימפקט הציבורי של הניצולים, יש צורך להבחין בין קבוצות הניצולים השונות. נראה כי לחלק מקבוצות הניצולים בהחלט היה חותם ציבורי לא מבוטל אף בשלב מוקדם, כלומר כבר בשנות החמישים.

שנות החמישים הצטיינו בריבוייה של חקיקה סביב נושאים הקשורים בשואה. על פי סדר כרונולוגי: 1950 – החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, 1952 – הסכם השילומים, 1953 – חוק הזיכרון לשואה ולגבורה יד ושם, 1954 – חוק נכי המלחמה בנאצים, 1959 – חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה.

חוקרי התקופה הניחו שמרביתם של החוקים מקורם ביזמה של המדינה ובמונופול שזו ביקשה ליטול לעצמה על קשרים שונים של השואה: זיכרון השואה (חוק יום הזיכרון), עיצוב

זיכרון זה והנצחתו (חוק יד ושם) וירשת רכושם של הנספים. התייעוד מורה כי לניצולים היה תפקיד מכריע בתהליכים שהובילו למרבית החקיקות הללו. אחת הדוגמאות לכך הוא חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה, שהיה כולו יוזמתם המשותפת של ארגוני ניצולים. חוק זה מיסד באופן ממלכתי את זיכרון השואה. יש לציין כעובדה מעניינת שחוק הזיכרון לחללי מערכות ישראל נחקק רק כעבור 5 שנים בשנת 1964.

שני חוקים, עם זאת, נגעו ישירות לחייהם של הניצולים כאן בארץ. היו אלה החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם, וחוק נכי המלחמה. בין שני חוקים אלה היו קווי דמיון חשובים נוספים. שניהם היו חוקים רטרואקטיביים היינו, חלו על אירועים שהתרחשו בעבר ונגמרו. שניהם היו גם אקסטרטוריאליים, כלומר התייחסו לאירועים שהתרחשו מחוץ לגבולותיה של מדינת ישראל. חשובה מכל לעניינינו היא העובדה ששני החוקים מקורם בלחץ מלמטה של שארית הפליטה כאן בארץ.

דוגמה מובהקת שלישית שמקורה בלחץ של הניצולים יכול לשמש חוק נכי המלחמה בנאצים שעבר בכנסת בקריאה שלישית ב-1954. חוק זה היה כולו פרי יוזמתו של ארגון נכי המלחמה בנאצים. אמנם היה זה מאבק הקשור בעניינים חומריים אך בהחלט לא רק זה. לא פחות משמעותי היה אופיו ההיסטורי של מאבק זה. למען האמת, החוקר הניצב בפני התייעוד מתקשה לא רק להכריע איזה יסוד במאבק היה חשוב ממישנהו. היטיבה לתאר זאת חברת הכנסת יהודית שימחוני בדיוני ועדת העבודה, שעליה הוטל לטפל בעיצוב החוק, ב-13 במאי 1953: "הגיעה אלינו משלחת בת 5 חברים. הם אמרו שאם כי המשלחת כשלעצמה היא מיפו ותל-אביב בעיקר, הם נציגות אשר נבחרה בכינוס לייצג את כל הנכים...**השאלה המכבידה עליהם ביותר היא שאלת ההכרה הציבורית והם מאוד רגישים אליה** (ההדגשה של ח"י). מתבלטת הנימה הידועה של אנשים אשר לחמו וכו' (כך במקור!) ומתייחסים אליהם כאילו הם נכים מלידה. זוהי ההרגשה של אי הכרה בתפקיד שהם מילאו במובן המעשי... אחד מהם אמר שלא קיום האגודה הוא בשבילו העיקר, כי אם ההכרה בעצם הסטטוס שלהם כנכי מלחמה עם כל הכרוך בזה. השני אמר כי הם מסכימים שיצרפו אותם לנכי מלחמת השחרור...**על פנסייה כמעט ולא דיברו כלל, אלא דיברו בעיקר על עניין ההכרה הציבורית** (הדגשה של ח"י) היה הרושם שהלחץ הכלכלי היומיומי אינו מהווה את הבעיה המרכזית. **אנו היינו אלה שהשתדלו לשמוע מהם את הדרישות המעשיות שלהם הם כמעט ולא הזכירו אותן...**"

דוגמאות אלה מעלות בבירור כי לא מדובר בשתיקה, אלא בדיבור מסוג אחר. שנות החמישים אם כך, אופיינו בחדירתם המאסיבית של קבוצות הניצולים השונות אל כל פירצה

אפשרית בחברה הישראלית. מדובר היה הן ברמה הציבורית, ביחס לראשית התגבשותה של תודעת השואה, והן ברמת הפרט שהתבסס מבחינה חומרית. עוד מעט קט והניצולים יכלו להתפנות להטבעה מאסיבית סמביוטית של השואה לתוך עולם המושגים הישראלי.

1960-1967

משלהי שנות החמישים חלו שינויים עמוקים בחברה הישראלית. הבולטים בהם: התרופפותה של תחושת ההתגייסות. זו פינתה את מקומה לחברה שבה הפרט דואג לעצמו ולביתו. תהליך זה הלך שלוב זרוע עם אווירת יום קטנות שאפפה את תחושת העצמאות.

בישראל של שלהי שנות החמישים חיה כבר קבוצה גדולה של ילדים ונערים שעבורם המדינה היתה המובן מאליו. לאווירה זו חדר משפט אייכמן. המשפט לא חולל שינוי אבל הוא היה שיאו הדרמטי של תהליך הלגיטימציה שהחברה הישראלית נתנה לכל קבוצות הניצולים ולסיפורם של הניצולים כפרטים.

המשפט שינה את אופי ידיעת השואה. היטיב להגדיר זאת חיים גורי שהיה העיתונאי שסיקר את המשפט עבור עיתון למרחב: "הרי ידענו את הדברים האלה, לא?! ידענו, כן. גם לפני משפט אייכמן ידענו...אך כאשר עבר החומר הזה אל שולחן התביעה והיה לחלק מכתב האישום, כאשר פרצו המסמכים האלה מדממת הארכיונים, דומה היה כי כעת הם מדברים בפעם הראשונה, והידיעה היא הייתה שונה מאוד מהידיעה הזאת...כעת התחוללה השואה ולא בכל תאריך אחר שבין השנים ההן לבין תחילת המשפט..." [ההדגשות במקור]. חיים גורי עמד כאן בעצם על אותו תהליך בו הופך מידע לידיעה. במשפט אייכמן גם נפגשה החברה הישראלית עם השואה דרך הפרט. פרט מציאותי, נגיש שהוא חלק בלתי נפרד מהחברה הישראלית לגווניה. מבחינת היחס אל הניצולים החל חשבון נפש רחב לגבי איכות קליטתם "האם יכולים היינו לתת לאנשים אלה יותר משנתנו להם?" שאל נתן אלתרמן. מעתה ניתנה לגיטימציה לתהליך שלא התיר עוד נקיטת עמדה בקורתית ביחס ליהודי אירופה בימי מלחמת העולם השנייה.

בין המאזינים למשפט היו בני נוער, רבים מהם ילידי הארץ שלא טעמו חיים בגולה או בנים למשפחות יוצאות אסיה ואפריקה, שהשואה על כל מוראותיה לא היתה חלק מהביוגרפיה של הוריהם. משפט אייכמן הפך את השואה לחוויה מעצבת בתהליך התבגרותם. כל התקופה (מ-1963) עומדת בסימן העמקת תודעת השואה ועמה עליה נוספת במעמד הציבורי של הניצולים.

היו אלה הניצולים שדחפו בכיוון העמקת תודעת השואה לאחר המשפט. ביטויים לתהליך זה הודגשו בעובדה שהוקנה ליום השואה צביון אחיד, החלו נסיעות של משלחות נוער לפולין והוחל במפעל הנצחת הקהילות. בכל התהליכים היה מקום מכריע לניצולים. אם כהוגי הרעיון אם כדוחפיו ואם בהעמקת התפיסה שהישראלים הם חלק בלתי נפרד של השרשרת ההיסטורית היהודית. כך הפכו הניצולים בחברה הישראלית לגשר החי, שאי אפשר בלעדיו, בין הכאן והשם. גשר שבמשך השנים הפך לנכס שהיה מצוי רק בידי הניצולים.

כל ההתפתחויות הללו, שהיו ראשיתם של תהליכים רבי משמעות בחברה הישראלית, לא הביאו עימם את יכולת האמפטיה, ההבנה וההזדהות עם מה שאירע באירופה בשנות המלחמה, עם חוסר האונים של הקיום היהודי בעת השואה. משהו מהבנה זו עתיד לעבור אל הישראלים במאי 1967 בתקופת ההמתנה. זו סיפקה את הנדבך הראשון לפיתוח יכולת ההזדהות.

שילוב זה של ראשית ההבנה, עם תוצאותיו של משפט אייכמן, הועיד לשואה ולניצוליה עד מהרה תפקיד בעיצוב דמותה הלאומית והתרבותית של מדינת ישראל.

לקריאה נרחבת

א' אפלפלד, *מכוות האור*, תל אביב: תש"ם

ב' וירצברג, *מגיא ההריגה לשער הגיא*, רמת-גן: 1967

ח' יבלונקה, *אחים זרים – ניצולי השואה במדינת ישראל, 1948-1952*, ירושלים: 1994

ע' סיון, *דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון*, תל-אביב: 1991

מ' סיקון, *העלייה לישראל, 1948-1953*, ירושלים: 1957

ד"ר חנה יבלונקה מלמדת בחוג להיסטוריה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

מקור: יבלונקה, חנה, "ניצולי השואה בישראל – סיכומים ראשונים", בשביל הזיכרון, 27, 1998, ע"מ 4-10.

